Ilmiy tadqiqotlar va ularning yechimlari jurnali
Aoka guvohnoma № 323759 ISSN: 3060-4818

AHOLI TURMUSH SHAROITI VA FAROVONLIGINI OSHIRISHGA OID ILMIY FARAZLAR TAHLILI

Olimjonova Durdona
Alisher Navoiy nomidagi Toshkent
davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
sotsiologiya yo‘nalishi talabasi
durdonaolimjonova79@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.24392945

Annotatsiya. Maqolada aholi turmush sharoiti va farovonligini oshirishga oid ilmiy farazlar sotsiologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Farovonlik ijtimoiy tuzilma, ijtimoiy tabaqalanish, institutlar va kundalik amaliyotlar bilan bog‘liq ijtimoiy hodisa sifatida talqin etiladi. Funksionalizm, mojaro nazariyasi, ramziy interaksionizm hamda Bourdieu kapital shakllari konsepsiyasi asosida farazlar tizimlashtirilib, ularni empirik sinash yo‘llari ko‘rsatiladi.
Kalit so‘zlar: turmush sharoiti, farovonlik, ijtimoiy tabaqalanish, ijtimoiy tengsizlik, ijtimoiy kapital, mahalla, sotsiologik faraz.

Kirish

Sotsiologiya farovonlikni yakka shaxsning iqtisodiy holati bilan cheklamaydi: u shaxs egallagan ijtimoiy mavqe, ijtimoiy aloqalar, institutlarga ishonch va resurslarga kirish imkoniyati bilan belgilanadi. Shu bois turmush sharoitini oshirishga oid har bir faraz ma’lum bir ijtimoiy mexanizmni nazarda tutadi va uni tekshirish uchun aniq indikatorlar talab qiladi. Maqolaning maqsadi — farovonlikni oshirishga oid asosiy farazlarni sotsiologik nazariyalar kesimida tahlil qilish va ularni O‘zbekiston jamiyatida sinash mumkin bo‘lgan model shaklida ifodalash. Obyekt — aholining turmush sharoiti; predmet — uni belgilovchi ijtimoiy omillar va ularga oid farazlar.

Asosiy tushunchalar

Tadqiqotda bir-biriga yaqin, ammo mazmunan farqlanadigan to‘rt tushuncha ishlatiladi. Turmush sharoiti — aholining yashash muhiti: uy-joy, kommunal xizmatlar, transport, ekologik holat va xavfsizlik. Turmush darajasi — ehtiyojlarning moddiy qondirilish darajasi, uning asosiy o‘lchovi daromad, istemol va jamg‘arma. Turmush sifati — moddiy ehtiyojlar bilan birga ta’lim, sog‘liq, bo‘sh vaqt, ijtimoiy ishtirok va atrof-muhit sifatini qamrab oluvchi kengroq tushuncha. Farovonlik esa obyektiv sharoitlar (daromad, mehnat, sog‘liq) hamda subyektiv baho (hayotdan qoniqish, kelajakka ishonch, xavfsizlik hissi) birligidir. Sotsiologik nuqtayi nazardan muhim jihat shuki, bu tushunchalar shaxs darajasida ham, oila, mahalla va hudud darajasida ham o‘lchanishi mumkin. Shu sababli farovonlikni oshirish haqidagi faraz qaysi darajaga tegishli ekanini aniq ko‘rsatishi lozim.

Adabiyotlar tahlili

Farovonlik masalasiga oid adabiyotlarni to‘rt yo‘nalishga ajratish mumkin. Ularning har biri farovonlikning boshqa-boshqa jihatini yoritadi va o‘ziga xos bo‘sh o‘rinlarni qoldiradi.

1. Klassik sotsiologik nazariyalar. E. Dyurkgeymning “O‘z joniga qasd qilish” asarida ijtimoiy hamjihatlik va me’yorlarning aholi psixologik barqarorligiga ta’siri empirik asoslangan. T. Parsons ijtimoiy tizimni institutlarning o‘zaro uyg‘unligi sifatida tahlil qilgan, M. Veber esa guruhlarning bozor va jamiyatdagi mavqei hayot imkoniyatlarini belgilashini ko‘rsatgan. R. Merton maqsadlar va ularga erishish vositalari tafovutini tahlil qilgan. Bu ishlarning kuchli tomoni — ijtimoiy mexanizmlarni ochishi; kamchiligi — farovonlikni bevosita o‘lchovchi ko‘rsatkichlar tizimini taklif etmasligi.

2. Kapital shakllari va ijtimoiy aloqalar. P. Bourdieu iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy kapitalning o‘zaro konvertatsiyasini, J. Coleman va R. Putnam esa ishonch va tarmoqlarning jamoa farovonligidagi rolini asoslagan. M. Granovetter “zaif aloqalar” g‘oyasi bilan yaqin doira tashqarisidagi aloqalar ish topish va axborot olishda ustunligini ko‘rsatgan. Bu yondashuv mahalla kabi zich jamoalarni o‘rganishda foydali, ammo ijtimoiy kapitalning yopiq guruhlarda tengsizlikni kuchaytirish xavfini yetarlicha hisobga olmagan joylari mavjud.

3. Tengsizlik, imkoniyatlar va subyektiv farovonlik. A. Sen imkoniyatlar yondashuvi orqali farovonlikni shaxsning real erkinliklari bilan bog‘lab, uni daromaddan kengroq tushunishni asoslagan; bu g‘oya inson taraqqiyoti indeksi kabi ko‘p o‘lchovli ko‘rsatkichlarning nazariy asosi bo‘ldi. R. Easterlin daromad o‘sishi bilan qoniqish o‘rtasidagi bog‘liqlik cheklangan ekanini, W. G. Runciman nisbiy mahrumlik tushunchasi bilan odamlarning o‘zini boshqalarga taqqoslashi farovonlik bahosini o‘zgartirishini ko‘rsatgan. E. Diener subyektiv farovonlikni hayotdan qoniqish va hissiy holat orqali o‘lchash tizimini ishlab chiqqan. Bu yo‘nalishning cheklovi — natijalar madaniy kontekstga bog‘liq ekani va xalqaro o‘lchovlarning mahalliy sharoitga to‘liq mos kelmasligi.

4. Mahalliy tadqiqotlar. O‘zbek mualliflarining so‘nggi maqolalari farovonlikni asosan iqtisodiy-statistik nuqtayi nazardan yoritadi. N. Norqobilov (2025) farovonlikni daromad bilan birga ta’lim, sog‘liqni saqlash, ijtimoiy himoya va yashash muhiti bilan bog‘liq murakkab hodisa deb biladi; muallif real daromadlar o‘sishi iqtisodiy o‘sishdan sustroq ekanini, hududlararo kambag‘allik tafovuti, norasmiy bandlik va qishloq joylarda xizmatlardan foydalanishdagi sustlik saqlanib qolayotganini qayd etadi hamda mahalliy o‘zini o‘zi boshqarish organlari va fuqarolik jamiyati institutlarini kuchaytirishni tavsiya qiladi. J. Atayev (2025) 2010–2024-yillar ma’lumotlari asosida aholi jon boshiga daromad hududlar kesimida oshgani bilan birga viloyatlar o‘rtasidagi farq ham kengayganini, eng boy beshdan bir aholi guruhining daromad ulushi 2017-yilda 37,9 foizdan 2024-yilda 39,2 foizga ortganini ko‘rsatadi; Jini koeffitsiyenti esa butun davrda 0,3 dan past bo‘lgan. F. Muminov (2024) mahallabay ishlash tizimini turmush darajasini oshirishning asosi sifatida ko‘rib, mahalliy hokimiyatlar faoliyatining shaffofligi, aholi bilim darajasi, ijtimoiy va tibbiy infratuzilma kabi omillarni ajratadi hamda bu yo‘nalishda ekonometrik modellashtirish yetarli o‘rganilmaganini ta’kidlaydi. Bu tadqiqotlarning kuchli tomoni — rasmiy statistikaga tayanishi va hududiy tengsizlikni raqamlarda ko‘rsatishi. Kamchiligi shundaki, ular farovonlikning ijtimoiy mexanizmlarini (ijtimoiy kapital, institutsional ishonch, nisbiy mahrumlik, kundalik tajriba) sotsiologik farazlar sifatida tizimli sinamaydi va subyektiv baholarga kam to‘xtaladi. Aynan shu yo‘nalishda sotsiologik tadqiqotga ehtiyoj saqlanib qolmoqda. Tahlil xulosasi. Mavjud adabiyotlar farovonlikning alohida jihatlarini chuqur yoritadi, lekin ularni yagona sotsiologik model doirasida birlashtirish va O‘zbekiston sharoitida empirik sinash masalasi ochiq qolmoqda. Ushbu maqolada ilgari surilgan H1–H7 farazlar tizimi shu bo‘sh o‘rinni to‘ldirishga qaratilgan.

Nazariy asos

Funksionalistik yondashuv (T. Parsons, E. Dyurkgeym) farovonlikni ijtimoiy tartib, hamjihatlik va institutlarning uyg‘un ishlashi natijasi deb biladi; me’yorlar zaiflashganda anomiya kuchayadi. Mojaro nazariyasi (K. Marks, M. Veber) resurslar va imkoniyatlar guruhlar o‘rtasida notekis taqsimlanishini, bu tengsizlik farovonlik farqlarini yuzaga keltirishini ta’kidlaydi. Ramziy interaksionizm esa farovonlikni kundalik muloqot, o‘zini baholash va ijtimoiy taqqoslash jarayonlarida shakllanadigan subyektiv tajriba sifatida ko‘radi. P. Bourdieu iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy kapitalning o‘zaro konvertatsiyasi hayot imkoniyatlarini belgilashini ko‘rsatgan. E. Dyurkgeym anomiya tushunchasi orqali tez ijtimoiy o‘zgarishlar davrida eski me’yorlar zaiflashib, yangilari shakllanmagan sharoitda odamlar yo‘nalish va himoyalanganlik hissini yo‘qotishini ko‘rsatgan. R. Merton bu g‘oyani rivojlantirib, jamiyat belgilagan maqsadlar (yaxshi daromad, mavqe) va ularga erishish qonuniy vositalari o‘rtasidagi tafovut ijtimoiy keskinlikni keltirib chiqarishini asoslagan. Bu yondashuv farovonlikni oshirish uchun faqat maqsadlarni emas, ularga erishish imkoniyatlarini ham kengaytirish zarurligini bildiradi. M. Veber “hayot imkoniyatlari” (Lebenschancen) tushunchasi bilan shaxsning bozor va jamiyatdagi mavqei uning ta’lim, daromad va xizmatlardan foydalanish ehtimolini belgilashini ta’kidlagan. E. Giddens esa tuzilma va faol harakat o‘zaro bog‘liq ekanini, ya’ni odamlar ijtimoiy sharoitlarga moslashibgina qolmay, ularni kundalik amaliyot orqali qayta ishlab chiqarishini ko‘rsatadi. Demak, farovonlik siyosati aholini passiv oluvchi emas, faol ishtirokchi sifatida ko‘rishi kerak. Uchta nazariy darajani ajratish mumkin: makro (tuzilma, tabaqalanish, institutlar), mezo (mahalla, oila, jamoa aloqalari) va mikro (kundalik tajriba, o‘zini baholash). Quyidagi farazlar shu uch daraja kesimida tuzilgan.

Sotsiologik farazlar tahlili

H1. Ijtimoiy tabaqalanish farazi. Daromad, ta’lim va kasbiy mavqe farqlari qanchalik katta bo‘lsa, turmush sharoitidagi tafovut shunchalik chuqur bo‘ladi. Indikatorlar: daromad guruhlari, uy-joy sharoiti, sog‘liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish. Cheklovi: tabaqalanishni faqat daromad orqali o‘lchash madaniy va ijtimoiy kapital rolini yashiradi.

H2. Inson va madaniy kapital farazi. Ta’lim darajasi va kasbiy malaka oshgani sari barqaror bandlik va yuqori daromad ehtimoli ortadi. Indikatorlar: ta’lim bosqichi, kasbga mosligi, doimiy ish bilan bandlik. Cheklovi: diplom bilan mehnat bozori talabi mos kelmasa, samara kamayadi.

H3. Ijtimoiy kapital farazi. Oila, qarindosh-urug‘, qo‘shni va mahalla aloqalari qanchalik zich va ishonchli bo‘lsa, inqiroz vaqtida qo‘llab-quvvatlash va hayotdan qoniqish shunchalik yuqori bo‘ladi. O‘zbekistonda mahalla bu faraz uchun asosiy tadqiqot maydoni hisoblanadi. Cheklovi: zich aloqalar ba’zan yopiq guruhlar va an’anaviy bosimni kuchaytirishi mumkin.

H4. Institutsional ishonch va ijtimoiy himoya farazi. Davlat va mahalliy institutlar xizmatlari adolatli, shaffof va manzilli bo‘lsa, aholining himoyalanganlik hissi va farovonligi oshadi. Indikatorlar: ijtimoiy yordamdan xabardorlik, undan foydalanish, institutlarga ishonch.

H5. Nisbiy mahrumlik va subyektiv farovonlik farazi. Odamlar farovonligini mutlaq darajasiga emas, o‘zini boshqalar bilan taqqoslashiga qarab baholaydi. Shu bois obyektiv holat yaxshilansa ham, qoniqish pasayishi mumkin (Easterlin paradoksi).

H6. Hududiy, gender va yosh tengsizligi farazi. Shahar va qishloq, viloyatlar, erkak va ayollar, yoshlar va keksalar o‘rtasida resurslarga kirish imkoniyati farqlanadi; bu farqlar turmush sharoitidagi tafovutni daromad darajasidan mustaqil ravishda ham yuzaga keltiradi. Indikatorlar: ish bilan bandlik

darajasi, rasmiy va norasmiy daromad, sifatli ta’lim va tibbiyotga masofa, ayollarning iqtisodiy faolligi. Cheklovi: guruhlar ichidagi xilma-xillik o‘rtacha ko‘rsatkichlarda yo‘qolishi mumkin, shuning uchun natijalar kesimlar bo‘yicha alohida tahlil qilinishi kerak.

H7. Mehnat migratsiyasi va pul o‘tkazmalari farazi. Oila a’zosining mehnat migratsiyasi uy xo‘jaligining daromadi va uy-joy, ta’lim, sog‘liqqa xarajat imkoniyatini oshiradi, ammo bir vaqtning o‘zida oilaviy aloqalar va bolalar tarbiyasiga ta’sir etuvchi ijtimoiy xarajatlarni ham keltirib chiqaradi. Indikatorlar: pul o‘tkazmalarining xo‘jalik byudjetidagi ulushi, ularning sarflanish yo‘nalishi, oila tarkibi, hayotdan qoniqish. Cheklovi: migratsiya tashqi iqtisodiy sharoitlarga bog‘liq bo‘lib, barqaror farovonlik manbai deb hisoblanishi xavfli.

Farazlar jamlanmasi

Yetti faraz nazariy asosi, indikatorlari va tavsiya etilgan tekshirish usuli bo‘yicha jamlandi.

Faraz	Nazariy asos	Asosiy indikatorlar	Tekshirish usuli
H1. Tabaqalanish	Mojaro nazariyasi, Veber	Daromad guruhlari, uy-joy, tibbiy xizmatdan foydalanish	Anketa so‘rovi, guruhlar solishtirmasi
H2. Inson va madaniy kapital	Bourdieu, inson kapitali	Ta’lim bosqichi, kasbga moslik, bandlik	Regressiya tahlili
H3. Ijtimoiy kapital	Coleman, Putnam	Mahalla aloqalari zichligi, o‘zaro ishonch	So‘rov, chuqur intervyu
H4. Institutsional ishonch	Funksionalizm, Parsons	Xabardorlik, foydalanish, ishonch	So‘rov, fokus-guruh
H5. Nisbiy mahrumlik	Ramziy interaksionizm, Runciman	O‘zini boshqalar bilan taqqoslash, qoniqish	So‘rov, intervyu
H6. Hududiy, gender, yosh tengsizligi	Veber, Merton	Bandlik, daromad, xizmatlarga masofa	Kesimlar bo‘yicha taqqoslash
H7. Migratsiya va pul o‘tkazmalari	Giddens, tuzilma va harakat	O‘tkazmalar ulushi, sarf yo‘nalishi, oila tarkibi	Xo‘jaliklar so‘rovi, kuzatuv

O‘zbekiston konteksti

O‘zbekiston jamiyatida farovonlikni belgilovchi omillar ma’lum xususiyatlarga ega. Birinchidan, mahalla va keng oilaviy aloqalar ijtimoiy kapitalning kuchli, ammo kam o‘rganilgan shakli sifatida kundalik yordam, nikoh, bandlik va nizolarni hal etishda muhim o‘rin tutadi. Ikkinchidan, ijtimoiy himoya tizimida manzilli yordam, kambag‘allikni qisqartirish va bandlikka ko‘maklashish yo‘nalishlari ustuvor bo‘lib, ularning samaradorligi aholining xabardorligi va ishonchiga bog‘liq. Uchinchidan, aholining katta qismi qishloq joylarda yashashi va mehnat migratsiyasi keng tarqalgani hududiy farqlar hamda pul o‘tkazmalarining oila farovonligidagi rolini o‘rganishni dolzarb qiladi. Statistik tahlillar ham aholi daromadlari oshgani bilan viloyatlar o‘rtasidagi farq kengayganini ko‘rsatadi (Atayev, 2025). To‘rtinchidan, yosh aholining ulushi yuqori bo‘lgani sababli yoshlar bandligi, ta’lim sifati va kasbiy

yo‘nalish farazlari alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur xususiyatlar H3, H4, H6 va H7 farazlarini mahalliy ma’lumotlar bilan sinab ko‘rishni asoslaydi.

Farazlarni sinash metodologiyasi

Farazlarni tekshirish uchun hududiy (shahar va qishloq, viloyatlar kesimida) tabaqalashtirilgan tanlanma asosida anketa so‘rovi, mahalla faollari va ijtimoiy yordamga muhtoj oilalar bilan chuqur intervyu hamda fokus-guruhlar tavsiya etiladi. Obyektiv ko‘rsatkichlar (daromad, bandlik, uy-joy) va subyektiv ko‘rsatkichlar (hayotdan qoniqish, kelajakka ishonch) birga o‘lchanadi, natijalar yosh, jins, ta’lim va hudud bo‘yicha solishtiriladi. Tanlanma va o‘zgaruvchilar. Bog‘liq o‘zgaruvchi sifatida obyektiv farovonlik indeksi (daromad, bandlik, uy-joy, sog‘liq) va subyektiv farovonlik indeksi (hayotdan qoniqish, kelajakka ishonch) olinadi. Mustaqil o‘zgaruvchilar: ta’lim, kasbiy mavqe, ijtimoiy kapital ko‘rsatkichlari, institutlarga ishonch, hudud, yosh va jins. Tanlanma hudud (shahar/qishloq), yosh va ta’lim bo‘yicha tabaqalashtirilib, vakillikni ta’minlaydigan hajmda shakllantiriladi. Tahlil usullari. Miqdoriy ma’lumotlar uchun tavsifiy statistika, guruhlar o‘rtasidagi farqlarni baholovchi testlar, korrelyatsiya va ko‘p o‘zgaruvchili regressiya tavsiya etiladi. Sifat ma’lumotlari (intervyu, fokus-guruh) mavzuviy kontent-tahlil orqali qayta ishlanadi, natijalar so‘rov xulosalari bilan triangulyatsiya qilinadi. Etika va cheklovlar. Respondentlarning ixtiyoriy ishtiroki va anonimligi ta’minlanadi. So‘rov asosida topilgan bog‘liqliklar sababiy xulosa uchun yetarli emas; shuning uchun kuzatuv ma’lumotlarini takroriy (longitudinal) o‘lchovlar bilan to‘ldirish, shuningdek ijtimoiy maqbullik (javobni “to‘g‘ri” ko‘rsatish) ta’sirini hisobga olish zarur.

Amaliy tavsiyalar

Tahlil asosida quyidagi yo‘nalishlar taklif etiladi:

• ijtimoiy yordamni daromad bilan bir qatorda ta’lim, malaka oshirish va bandlikka yo‘naltirish, shu orqali qaramlikni emas, imkoniyatni kuchaytirish;

• mahalla institutini aholi ehtiyojlarini o‘rganuvchi sotsiologik kuzatuv maydoni sifatida mustahkamlash va uning faollari uchun metodik tayyorgarlik tashkil etish;

• kasbiy ta’lim mazmunini mehnat bozori talabiga moslashtirish, ayniqsa yoshlar va ayollar uchun;

• hududiy tengsizlikni kamaytirish maqsadida qishloq joylarda sog‘liqni saqlash, ta’lim va transport xizmatlari sifatini oshirish;

• ijtimoiy yordam tartiblari haqida aholini xabardor qilish va xizmatlar shaffofligini oshirish orqali institutsional ishonchni mustahkamlash;

• farovonlikni daromad bilan birga subyektiv qoniqish ko‘rsatkichlari orqali muntazam sotsiologik monitoring qilish.

Xulosa

Sotsiologik tahlil shuni ko‘rsatadiki, farovonlik yagona sabab bilan emas, balki tabaqalanish, kapital shakllari, ijtimoiy aloqalar, institutlarga ishonch va nisbiy taqqoslash omillarining o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Shuning uchun ijtimoiy siyosat daromadni oshirish bilan birga ta’lim, bandlik, mahalla salohiyati va xizmatlar adolatliligini ham qamrab olishi lozim. Farazlarni O‘zbekiston hududlarida empirik sinash kelgusi tadqiqotning asosiy yo‘nalishi hisoblanadi. Tadqiqotning ilmiy yangiligi farovonlikni yagona iqtisodiy ko‘rsatkich o‘rniga makro, mezo va mikro darajalarda o‘zaro bog‘langan

yetti farazlar tizimi sifatida ko‘rib chiqishda, amaliy ahamiyati esa bu farazlarni O‘zbekiston sharoitida mahalla, ijtimoiy himoya va hududiy siyosat bilan bog‘lab sinash imkonini berishida namoyon bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Atayev J. E. O‘zbekistonda aholi turmush farovonligi asosiy ko‘rsatkichlari va ular dinamikasi tahlili // Marketing ilmiy, amaliy va ommabop jurnal, 2025, №9, 467–475-b. Havola
2. Bourdieu P. The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education. New York: Greenwood, 1986.
3. Coleman J. Social Capital in the Creation of Human Capital // American Journal of Sociology, 1988, vol. 94.
4. **Diener E. Subjective Well-Being // Psychological Bulletin, 1984, vol. 95, no. 3.**
5. Durkheim É. Le suicide. Paris, 1897.
6. Easterlin R. Does Economic Growth Improve the Human Lot? // Nations and Households in Economic Growth. New York: Academic Press, 1974.
7. Giddens A. The Constitution of Society. Cambridge: Polity Press, 1984.
8. Granovetter M. The Strength of Weak Ties // American Journal of Sociology, 1973, vol. 78, no. 6.
9. Merton R. Social Theory and Social Structure. New York: Free Press, 1968.
10. Muminov F. Sh. Hududlarda mahallabay ishlash tizimi asosida aholi turmush darajasini oshirishni ekonometrik modellashtirish // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2024, №4 (aprel), 150–158-b. Havola
11. Norqobilov N. Aholi turmush farovonligining ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishdagi o‘rni // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil, 2025, №7 (iyul), 101–106-b. Havola
12. Parsons T. The Social System. Glencoe: Free Press, 1951.
13. Putnam R. Bowling Alone. New York: Simon & Schuster, 2000.
14. Runciman W. G. Relative Deprivation and Social Justice. London: Routledge, 1966.
15. Sen A. Development as Freedom. Oxford University Press, 1999.
16. Weber M. Economy and Society. Berkeley: University of California Press, 1978.